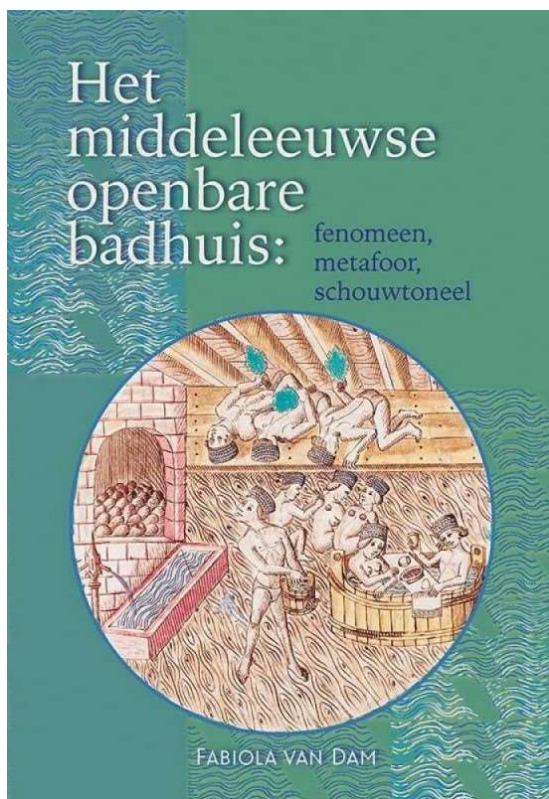

**HET MIDDELEEUWSE OPENBARE BADHUIS:
fenomeen, metafoor, schouwtoneel
(Fabiola van Dam) 2020**

[Verloren, Hilversum, 2020, 313 blz.]

Wanneer ik in een lezing of cursus terechtkom bij de gediaboliseerde badstoof op het middenpaneel van Jheronimus Bosch' *Antonius*-drieluik (Lissabon), vertel ik het publiek steevast: 'De reputatie van *sommige* middeleeuwse badhuizen is te vergelijken met de reputatie van *sommige* moderne sauna's'. Een voorzichtige en verantwoorde uitspraak, naar ik meen, die gebaseerd is op de lectuur van een aantal (eigentijds-middeleeuwse) primaire en (recente)

secundaire teksten. Ik was dan ook verheugd toen ik eind 2020 vernam dat iemand in Nederland een proefschrift had geschreven met als onderwerp 'middeleeuwse badstoven', want ik verwachtte daarin heel wat bijkomend materiaal voor mijn stelling aan te treffen. Ik heb het boek onmiddellijk via bol.com aangekocht en op een paar weken tijd van koft tot koft gelezen, maar mijn verwachtingen werden niet helemaal beantwoord.

Opmerkelijk: de historica Fabiola van Dam werd geboren in Jutphaas in 1942 en verdedigde haar proefschrift op 4 december 2020 aan de Universiteit Utrecht, op 78-jarige leeftijd dus. Of haar leeftijd er iets mee te maken had, weet ik niet, maar nog geen maand later was de handelseditie van dat proefschrift dus reeds verkrijgbaar. Het moest blijkbaar vooruit gaan, en dat is er dan ook enigszins aan te merken, want er staan relatief veel druk-, spelling- en opmaakfouten in het boek: twee maal hetzelfde woord achter elkaar of binnen één zin, manklopende zinsconstructies, dt-foutjes

en een enkele maal een foute afbeelding bij een legende (afbeelding 14, pagina 58) of drie regels die per abuis twee maal afgedrukt worden (p. 198). Maar dat is niet zo erg: de intelligente lezer corrigeert automatisch drukfouten en we zijn allemaal voldoende vertrouwd met de zetduivel.

De meest opvallende verdienste van dit proefschrift is dat het een aanzienlijke hoeveelheid tekst- en beeldmateriaal rond het fenomeen 'middeleeuws badhuis' verzamelt. De gebruikte bronnen zijn afkomstig uit Noordwest-Europa en dateren weliswaar uit de periode van de twaalfde tot de zeventiende eeuw, maar de nadruk ligt wel op teksten en beelden uit de Nederlanden, Duitsland en Noord-Frankrijk van 1300 tot 1550. Wat de structuur van haar betoog betreft, heeft Van Dam gekozen voor een driedeling: fenomeen, metafoor, schouwtoneel. Na een inleidend hoofdstuk (hoofdstuk 1), dat op een nogal academisch-

hoogdravende manier de cultureel-antropologische werkmethode voorstelt, bespreken de hoofdstukken 2 en 3 wat we weten over de werking en de organisatie van het middeleeuwse badhuis, terwijl hoofdstuk 4 ingaat op de voorgeschiedenis van het badhuis (onder meer bij de Romeinen en in de vroege Middeleeuwen). Het badhuis als maatschappelijk fenomeen dus.

In hoofdstuk 5 wordt aan de hand van een computerprogramma het woordgebruik onderzocht in medische teksten die met baden te maken hebben, waarbij de ‘metabolisme is koken’-metafoor belangrijk blijkt: dit is de idee dat het menselijk lichaam bestaat uit vochten (*humores*) waarvan onder meer de samenstelling, interactie, verwarming en afkoeling belangrijk zijn voor een goede gezondheid. Hoofdstuk 6 laat vervolgens zien hoe deze metaforiek ook kon toegepast worden in niet-medische contexten, bijvoorbeeld om een religieuze of politieke boodschap over te brengen. In zulke (in feite allegorische) teksten ontmoeten we dan God of de goede vorst als badmeester en Maria als badhuismaagd/masseuse. Het zevende en laatste hoofdstuk toont aan hoe het baden in teksten en beelden ook kon fungeren als een soort schouwtoneel, waarbij het badhuis en wat daarin gebeurt verwijst naar het reilen en zeilen in de wereld. Het badhuis werd dan bijvoorbeeld een plek waar de zonden kunnen uitgezweet worden, of een plaats waar de menselijke dwaasheid aanschouwelijk wordt gemaakt, of nog een gelegenheid waar de badmeester een Jood is of de paus die de badgasten respectievelijk wil beroven van hun geld of van hun protestantse gedachtegoed. Van Dam heeft zo een antwoord gegeven op haar onderzoeksvragen, namelijk: ‘die naar de samenstelling en organisatie van dit beeld- en betekenisarchief rondom het thema baden en gebaad worden, naar identiteit van de gebruikers ervan en die naar het concrete maar ook metaforische gebruik van het fenomeen dat het openbare badhuis in middeleeuwse ogen is’ [p. 268].

Er valt op die manier heel wat op te steken in verband met middeleeuwse baders en badhuizen, al is in de meeste gevallen de behandelde materie niet ingewikkeld (hoofdstuk 1 en de uitweiding rond ‘metabolisme is koken’ vormen uitzonderingen) en al zeker niet spectaculair. Op sommige momenten lijkt het in dit proefschrift zelfs eerder te gaan om het intrappen van open deuren. En ofschoon Van Dams betoog over het algemeen goed te volgen is (altijd een pluspunt in een academische tekst), dient toch ook gesignaleerd dat de auteur regelmatig de neiging vertoont om van eenvoudige zaken iets ingewikkelds te maken, waarbij zij zich bezondigt aan omslachtigheid en zelfherhaling. Haar betoogtrant en schrijfstijl hebben soms last van zeurderigheid. Verder lijkt Van Dam nogal veel en permanent terug te vallen op secundaire literatuur (met soms te weinig eigen inbreng) en komt zij af en toe wat naïef over. Deze laatste twee zaken wil ik even nader toelichten met een voorbeeld, waarbij ikzelf betrokken partij ben.

Op de bladzijden 237-240 bespreekt Van Dam namelijk het aan Hans Baldung Grien toegeschreven paneeltje dat in 2003 een onderdeelje vormde van de tentoonstelling *De Zotte Schilders*, die ik in Mechelen samen met Jan Op de Beeck organiseerde. Het paneeltje (zie afbeelding), dat als titel *De Badstoof of De Hekeling van de Ouderlingenliefde* meekreeg, stelt onder meer een oude man en een oude vrouw voor wier geilheid op de korrel wordt genomen, blijkbaar onder het motto: oude mensen moeten beter weten en geen dwaas seksueel gedrag (meer) vertonen. Van Dam verwijst bij haar bespreking naar de door Jan Op de Beeck en mij geschreven tentoonstellingscatalogus. Zij doet dat door te refereren aan ‘Op de Beeck 2003’. Niet dat dat mijn ijdelheid tegen de haren zou strijken, maar het is geen correcte bibliografische referentie, en zeker niet in een proefschrift. Het moet zijn: De Bruyn/Op de Beeck 2003. Maar goed: niet zo erg. Verder betrap ik de auteur erop dat zij volledige zinnen en zinsneden kant-en-klaar overneemt uit die catalogus. Hier kan ik dat makkelijk controleren, in andere gevallen

minder, maar het doet vermoeden dat met de veelvuldig in de voetnoten geciteerde secundaire literatuur elders hetzelfde aan de hand is. Maar ook dit is weer niet al te onvergeeflijk.

Minder vlot onder het tapijt te vegen zijn echter de volgende dingen. Het paneeltje van Baldung dateert naar verluidt 'uit 1510' [p. 237]. Nochtans schrijft Jan Op de Beeck op pagina 82 van de catalogus: 'Tevens zijn de fijne craquelure en de hoge kwaliteit van uitvoering bijkomende argumenten voor een datering omstreeks 1510-1515'. Akkoord, het is slechts een detail, maar maakt dat een goede indruk in een proefschrift? Verder blijkt Van Dam het niet eens te zijn met mijn interpretatie van het naakte meisje op de voorgrond als zou het om een (badhuis)prostitutie gaan (het betreft hier een blinde vlek van de auteur waarop ik zo dadelijk nog terugkom). En waarom is het geen prostitutie? Omdat ze te mooi (!) is: 'Als het meisje dan al een prostitutie zou zijn, dan zou ze toch eerder een courtesane zijn en geen prostitutie in een openbaar badhuis' [p. 239]. Volgens Van Dam is dit meisje aanwezig op het paneel om een contrast te vormen met de oude lijven daarboven en gaat het schilderijtje niet over seksueel wangedrag of prostitutie, nee, het gaat om een soort verjongingsbron waarbij oude mensen proberen weer jong te worden zodat ze van zichzelf narren maken. 'En met deze benadering van het paneeltje krijgt de op het eerste gezicht erotische lading een andere kleur en krijgt het tweede deel

van de titel *De hekeling der ouderlingenliefde* betekenis [p. 240]. Van Dam doet met deze laatste zin net alsof zij een ontdekking van formaat heeft gedaan, maar wat zij blijkbaar niet beseft, is dat dat tweede deel van de titel uit de koker van Jan Op de Beeck komt, anno 2003, in Mechelen.

Enige naïviteit valt toch ook wel te bespeuren in de legende bij afbeelding 87 op bladzijde 249. De illustratie toont het door een zestiende-eeuwse Bosch-navolger geschilderde *Visioen van Tondalus*-paneel dat bewaard wordt in het Museo Lázaro-Galdiano in Madrid. Wie is naar verluidt de schilder van dit werkje? 'Hieronymus van Aeken, midden 16^e eeuw'. Ten eerste is dit het werk van een Bosch-navolger, ten tweede was Bosch in het midden van de zestiende eeuw al lang dood, en ten derde: wie verwijst er nu naar Jheronimus Bosch als 'Hieronymus van Aeken' (met ae dan nog)? Dat is toch erg raar. Maakt dit een goede indruk, in een proefschrift?

-oOo-

Dankzij Van Dam zijn wij iets meer laatmiddeleeuwer geworden doordat wij nu duidelijk weten wat er in een middeleeuws badhuis allemaal mogelijk was: baden, zweten, scheren, hoofdhaar knippen, haar wassen met loog, nagels verzorgen, aderlaten (laatkoppen zetten), masseren, eelt wegschaven, wonden verzorgen, parfumeren. Mijn grootste bezwaar tegen haar proefschrift is echter dat zij een blinde vlek vertoont wanneer het gaat over het bedrijven van

seks in middeleeuwse badstoven. Voor de bewering dat *sommige* van deze badstoven ook fungeerden als bordeel en als rendez-vous-plek voor buitenechtelijke relaties zijn heel wat argumenten te geven, te veel om hier op te noemen. Ik geef er twee héél duidelijke. In een Amsterdamse verordening uit 1413 lezen we (ik hertaal):

Ook, aangezien men talrijke choquerende berichten en schadelijke woorden opvangt in de stad en in het verre buitenland over de ongepaste en oneerzame zondige daden die in de badstoven van de stad verricht worden door mannen en vrouwen die niet bij elkaar horen en illegaal daar met mekaar binnengaan, daarom wordt besloten dat geen mannen of vrouwen samen naar de badstooft mogen gaan, noch er vertoeven of slapen.

Zoals we allemaal genoegzaam weten: als de overheid besluit om iets te verbieden of in te perken, dan betekent dit dat het voortdurend gebeurt, anders was zo'n verbod niet nodig. Verder heeft de *Refereinenbundel van Jan van Stijevoort*, een verzameling rederijkerslyriek uit 1524, een rederijkersgedicht bewaard waarin de ik-verteller van zichzelf zegt: *Al machic in stoven in bordelen slinderen [rondhangen] / daer gelt, scat en goet by mach minderen*. Stoven en bordelen in één adem vernoemd: wat wil je nog meer? Naar deze en soortgelijke bronnen zal je in het boek van Van Dam echter tevergeefs zoeken. Meteen al bij het begin van het eerste hoofdstuk noteert zij:

In de literatuur lijkt het openbare badhuis welhaast veroordeeld te zijn tot een functie als bordeel en toonbeeld van middeleeuwse promiscuïteit. En hoewel dat beeld deels een topos is dat al eeuwenlang bij het baden en zeker bij het baden in een badhuis hoort, is het ook een erfenis van een vooral negentiende-eeuwse kijk op de Middeleeuwen. Er is echter ook een ander perspectief mogelijk. [p. 25]

Van Dam is dus op de hoogte van het gegeven, maar zij beschouwt het als een in de negentiende eeuw ontstane fantasie, en doorheen haar tekst houdt zij niet op smalend te doen over de vermeende bordeelfunctie van de badstooft. 'De periode die de legende *Van het middeleeuwse badhuis dat een bordeel was* heeft geschapen, is die van de achttiende en negentiende eeuw' [p. 36]. 'Voor de negentiende en het begin van de twintigste eeuw is dit badhuis niet alleen fenomeen, maar ook metafoor en vooral schouwtoneel voor de vermeende middeleeuwse losbandigheid en seksualiteit' [p. 40]. 'Met enig inlevingsvermogen en met gebruik van de vele afbeeldingen kunnen we de badhuisbaas en zijn personeel zien, dat dikwijls heel wat anders om handen heeft dan het faciliteren van prostitutie' [p. 61].

Anderzijds, maar dat is net heel verwarrend, *ontkent* zij het gegeven niet. Op bladzijde 64 lezen we bijvoorbeeld:

In de legende van het badhuis-dat-een-bordeel-is, komen we de badbaas vooral tegen als louche bordeelexploitant en het personeel als hoeren en pooiers. *Het zal zeker een deel van de werkelijkheid geweest zijn* [cursivering van mij], gezien de karikaturen van de badhuisbaas als een lelijke, louche dronkenlap die zijn klanten oplicht en schrik aanjaagt, en van badmaagden die 'Frau Fisherin' genoemd worden, waar *fishen* dan staat voor seksueel verkeer hebben. Maar de badhuisberoepen hebben zeker ook kunnen rekenen op maatschappelijk aanzien en waardering voor hun werk, zoals de bijgaande serie portretten van badhuisbazen en hun personeel laten zien. [p. 64]

Als iets zeker 'een deel van de werkelijkheid' is geweest, hoe kan het dan tegelijk om een 'legende' en een 'negentiende-eeuwse kijk op de Middeleeuwen' gaan? Een blinde vlek? In elk geval een *contradictio in terminis* en Van Dams tekst gaat dus totaal niet dieper in op de bordeelfunctie van (nogmaals: *sommige*) middeleeuwse badstoven.

Als de auteur érgens dieper had moeten ingaan op de bordeelfunctie van middeleeuwse badstoven, dan is het wanneer zij het op de bladzijden 33-36 en 87-94 heeft over miniaturen in vijftiende-eeuwse *Facta et dicta memorabilia*-handschriften. Ik schets beknopt even de context. De *Facta et dicta memorabilia* is een Latijns prozatraktaat, geschreven door de Romeinse auteur Valerius Maximus tussen 14 en 37 na Christus. Het bevat een hele reeks opmerkelijke daden en uitspraken van bekende en (nu) minder bekende personen, verdeeld over negen boeken en gerangschikt volgens bepaalde thema's. In 2016 heb ik dit traktaat volledig gelezen, naar aanleiding van een aantal miniaturen van badstoven in vijftiende-eeuwse handschriften van de *Facta et dicta* die in (moderne) boeken telkens weer gereproduceerd worden. Het gaat dan bijvoorbeeld om een miniatuur van Philippe de Mazerolles uit een *Facta et dicta*-handschrift dat rond 1470 geproduceerd werd voor Anton van Bourgondië, een bastaardzoon van Filips de Goede (Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Depot Breslau, 2 Bd. 2, folio 244 – zie de afbeelding hierboven). De miniatuur toont hoe een vorstelijk persoon rondgeleid wordt door een gids in een laatmiddeleeuwse badstoof. Onder de muzikale begeleiding van een luitspeler baden, eten en flirten naakte mannen en vrouwen met elkaar, terwijl één koppel zich begeven heeft naar een belendend slaapvertrek om daar de liefde te

bedrijven. Deze miniatuur is geplaatst bij het begin van het eerste hoofdstuk van boek IX van de *Facta et dicta*, dat als thema heeft: *De Luxuria et Libidine*. Bij Valerius dient 'luxuria' blijkbaar vertaald te worden als 'weelde, luxe', zodat de originele titel luidt: *Over weelde en wellust*.

Alles leek er dus op te wijzen dat bij Valerius de verklaring zou te vinden zijn voor de vraag waarom de middeleeuwen bij dat hoofdstuk 1 van boek IX een afbeelding plaatsten van een badstovf waarin promiscue gedrag vertoond wordt. Quod non. Over het gedrag van een gemengd publiek in badstoven en zeker over de morele afkeuring ervan vinden we in de originele Latijnse tekst niets terug. We vernemen daar enkel dat een zekere Caius Sergius Orata de eerste was om 'hangende baden' (*pensilia balnea*) te maken. Valerius' informatie is hier bijzonder karig en het is pas via Wikipedia dat we te weten komen dat deze Sergius Orata leefde rond 95 vóór Christus, een Romeinse handelaar en hydraulisch ingenieur was en onder meer de uitvinder zou zijn van de vloerverwarming (*hypocaustum*) die in publieke baden werd toegepast. In 2016 vermoedde ik echter dat het antwoord op de hierboven gestelde vraag wellicht te vinden zou zijn in de commentaren die door de vijftiende-eeuwse *translatoers* (vertalers) aan de originele tekst werden toegevoegd, maar die handschriftelijke commentaren waren toen voor mij niet bereikbaar.

Op de bladzijden 33-36 publiceert en bespreekt Van Dam een soortgelijke miniatuur als de zonet vermelde uit een Vlaams *Facta et dicta*-handschrift van circa 1470 (Leipzig,

Universitätsbibliothek – zie bovenstaande afbeelding), naar aanleiding van een paragraaf die gericht is tegen de mythe van het badhuis-als-bordeel. Haar commentaar luidt als volgt:

Illustratief voor de hardnekkigheid van de gewoonte om het badhuis te zien als een bordeel is een vijftiende-eeuwse miniatuur die overal te pas en te onpas gebruikt wordt om aan te tonen dat zelfbeheersing geen sterke middeleeuwse eigenschap is en het middeleeuwse openbare badhuisleven dus losbandig en promiscue is geweest. Het is de ‘badscène’ uit een vijftiende-eeuws geïllustreerd handschrift, *Faits et dits mémorables des Romains*, de Franse vertaling van *Facta et dicta memorabilia* van Valerius Maximus uit de eerste eeuw. Ik heb bij geen enkele publicatie waarin deze miniatuur wordt afgebeeld ooit enige verwijzing gezien naar het boek zelf en zijn context, laat staan naar de relatie van de miniatuur met de tekst waarbij ze staat. Ze wordt klakkeloos gebruikt, bij voorkeur in diepdruk, om de emotionaliteit en de bandeloosheid van de middeleeuwse mens in het badhuis te illustreren. Het lijkt wel of niemand zich realiseert dat het hoofse publiek voor wie en in wiens opdracht deze miniaturen gemaakt zijn er dan wel een heel beheerste vorm van bandeloosheid op na moet hebben gehouden. [p. 35]

En dus noemt Van Dam, Peter Schuster citerend, het badhuis-als-bordeel nog maar eens een ‘Legende die nicht vergehen will’. Een legende? Een beheerste vorm van bandeloosheid? Kijkt u even mee? Op de voorgrond van de miniatuur uit Leipzig gedragen de badende mannen en vrouwen zich inderdaad braver dan in de miniatuur uit Berlijn, maar we zien toch allemaal hoe op de achtergrond van de Leipzig-miniatuur een man een vrouw uitnodigt om bij hem in bed te stappen?

Op de bladzijden 87-94 komt Van Dam terug op de veertiende- en vijftiende-eeuwse Franse vertalingen van de *Facta et dicta memorabilia*. Hier leren we dat in 1375 Simon de Hesdin van de Franse koning Charles V de opdracht kreeg de *Facta et dicta* in het Frans te vertalen. Hij vertaalde de eerste zeven boeken (boek VII tot en met hoofdstuk 4), maar overlijdt dan. In opdracht van de hertog van Berry vertaalde dan Nicolas de Gonesse de rest. In 1401 was de vertaling voltooid. Hesdin en Gonesse voegden aan de oorspronkelijke tekst systematisch glossen, verklarende commentaren toe, met als resultaat: ‘*Faits et dits* gaat aan de hoven van de Valois en de Bourgondiërs functioneren als een soort vorstenspiegel die als onmisbaar wordt gezien voor de opvoeding van prinses, hertogen en graven’ [p. 88]. Het ligt ongelooflijk voor de hand dat we in die commentaren van de *translateur* de verklaring gaan vinden voor het plaatsen van een miniatuur met een badstoof-bordeel bij de tekst.

Wat blijkt nu? Van Dam heeft die *translateur*-commentaren geraadpleegd, weliswaar via twee laatmiddeleeuwse drukken (Parijs 1500 en Parijs 1548, zie de bibliografische referenties op p. 282). Eerst noteert zij nog:

Van de meer dan honderd bekende geïllumineerde handschriften zijn er zeventien waarin bij hoofdstuk IX.1 [waar het ons hier in de eerste plaats om gaat] en IX.5 ‘badhuis’-illustraties voorkomen. Het intrigerende van deze handschriften is dat ze bijna allemaal van Franse en Vlaams-Nederlandse herkomst zijn, dateren uit de tweede helft van de vijftiende eeuw, vervaardigd zijn in Brugge in opdracht van leden van het Bourgondische hof, door hen werden verkregen als geschenk of door hen zijn aangekocht voor hun eigen bibliotheken. Twee van deze handschriften hebben aan Philips de Goede zelf behoord en de andere zijn van Wolfert van Borssele, Anton van Bourgondië, Philippe van Horne, Jean le Gros, Lodewijk van Gruuthuse, Philippe de Commynes, Pierre de Bourbon en een anoniemus. Een aantal van deze handschriften valt op, omdat ze een geheel eigen ‘bad’-iconografisch programma hebben dat nergens anders in het gehele ‘badillustratie-corpus’ van *Faits et dits* voorkomt. Dat kan geen toeval zijn. De illuminatoren c.q. hun opdrachtgevers hebben de beperkte ruimte van het kader van de miniatuur gevuld met een doelbewuste keuze van beeld- en betekenselementen die zij als dragers zagen

voor hun boodschap, ook als het gaat om het badhuis zoals zij en hun (voor-)lezers dat uit eigen ervaring kennen. [p. 89]

Men merkt: het wordt almaar interessanter, zeker voor wie zich met Jheronimus Bosch – zoals geweten: geen onbekende aan het Bourgondische hof – bezighoudt, en we zitten dus met spanning te wachten op die ‘boodschap’ in verband met laatmiddeleeuwse badhuizen en vooral dan in verband met die miniaturen die hoofdstuk 1 van boek IX van de *Facta et dicta* illustreren. Het antwoord van de *translateurs*, althans voor zover Van Dam ons daar een inktijk op toestaat, valt wat tegen:

Valerius Maximus laat boek IX beginnen met de ondeugden *luxure* en *libidineusite* en dat is niet voor niets zeggen de vertalers. Het is omdat, zo citeert Valerius Sallustius, het deze ondeugden zijn geweest die de Romeinse republiek geheel ontregeld en naar de ondergang gebracht hebben en die de Romeinse morele en fysieke kracht hebben verzwakt. *Luxuria* en *libido* zijn begrippen die in de middeleeuwen veel minder exclusief verbonden zijn met seksualiteit dan voor ons. Ze staan daar veel meer voor ‘overdaad’ en ‘mateloosheid’, waar de meer seksueel georiënteerde wellust en genotzucht slechts vormen van zijn. (...) En zo kunnen overdaad en mateloosheid heel goed gevisualiseerd worden met badkuipen die met warm water en al erin aan het plafond hangen. Voor de essentie van de boodschap maakt het niet veel uit of dat kleine onschuldige begin [bedoeld wordt: die uitvinding van *Sergius Orata*], dat kleine ‘overdaadje’, nu aan het plafond hangt van een christelijke middeleeuwse koninklijke residentie of zich bevindt in of bij een heidense Romeinse villa aan de baai van Pozzuoli en vlakbij het in Valerius’ tijd mondaine kuuroord Baia in de eerste eeuw na Christus. Want hoe en waar gesiteerd dan ook, het verhaal van de baden van *Sergius Orata* is bedoeld als waarschuwing voor de verraderlijkheid van dat kleine, zo onschuldig lijkende begin dat zulke grote gevolgen kan hebben. [pp. 90 / 93]

Londen, British Library, Ms. Harley 4375, fol. 179 (1473). *Sergius Orata* toont zijn hangende baden.

Wat Van Dam hier samenvattend en zich baserend op de laatmiddeleeuwse Franse vertaling vertelt, is wel degelijk van toepassing op de vier miniaturen die zij publiceert op

pagina 92: we zien daar inderdaad badkuipen aan het plafond hangen of op een verhoogje staan (zie bijvoorbeeld de Londense afbeelding hierboven). Maar het is niet onmiddellijk van toepassing op de miniaturen uit Berlijn en Leipzig, waar met de badkuipen niets speciaals aan de hand is en waar – in tegenstelling tot de vier miniaturen op pagina 92 – wel degelijk sprake is van losbandig gedrag. We blijven dus op onze honger zitten. Maar zou Van Dam volledig te vertrouwen zijn wat haar weergave van de Franse *translateur* betreft? Haar boek bevat op pagina 29 een zinnetje dat ons uit het hart gegrepen is: ‘Het gebruik van citaten uit primaire bronnen uit de tweede of zelfs derde hand, waarbij niet terugverwezen wordt naar een controleerbare primaire bron of editie, is een veel voorkomend euvel dat omwille van de zorgvuldigheid vermeden zou moeten worden’.

Inderdaad! Sic! Ad fontes! Na wat geklungel op de sites van de Parijse Bibliothèque Nationale en Gallica, waar het altijd wat is als je iets zoekt en als je dan iets gevonden hebt, blijkt je ervoor te moeten betalen, even wat gegoogled en al snel de Google-PDF gevonden van de volledige tekst van de *Faits et dits mémorables* in de gedrukte versie van Anthoine Verard (zijn eigen spelling), Parijs, zonder datering (vermoedelijk 1500-1503), met als titel: *le liure de valere le grant translate de latin en francoys*. Het gedigitaliseerde exemplaar behoort toe aan de Universiteitsbibliotheek Gent, 712 Google-pagina’s. Leve internet, leve de UB Gent, en vooral: leve Google! En allemaal gratis en voor niets, na twee minuten binnen hand- en oogbereik. Maar ja, wie is er nu in godsnaam geïnteresseerd in een laatmiddeleeuwse Franse druk van een laatmiddeleeuwse Franse vertaling van een weinig bekende Latijnse tekst uit de eerste eeuw?

Nu, wat ik in 2016, toen ik de Latijnse *Facta et dicta* las, reeds vermoedde, blijkt te kloppen: die Franse *translateurs* hebben van Valerius Maximus’ tekst een compleet nieuw boek gemaakt. Bij zowat elke Latijnse zin die vertaald wordt, krijgt de lezer telkens een resem commentaar uit de eigen koker(s) en aan een hoofdstuk worden vaak een heleboel dingen toegevoegd die de Romeinse auteur ‘vergeten’ is. Het leest wel niet gemakkelijk dat laatmiddeleeuwse Frans, en dan nog met al die afkortingen en dat grillige gedrukte lettertype van rond 1500. Maar moeilijk gaat ook. Het hele eerste hoofdstuk van boek IX dus doorgenomen (603-624, ik verwijs naar de paginering van de Google-PDF), met vooral aandacht voor de commentaar en toevoegingen, in dit geval dus van de tweede *translateur*, Nicolas de Gonesse. Nog even scherpstellen waar we naar op zoek zijn: naar het antwoord op de vraag waarom sommige vijftiende-eeuwse verluchte handschriften van de *Facta et dicta* bij het begin van boek IX een miniatuur tonen van een badstoof waarin mannen en vrouwen zich promiscue gedragen.

Van Dam heeft gelijk waar zij op pagina 90 stelt dat volgens de tekst kleine ondeugden (bijvoorbeeld *luxure* en *libidineuse*, en niet *libidineusite* zoals zij schrijft) grote gevolgen kunnen hebben (al is het niet Valerius die naar Sallustius verwijst, maar Nicolas de Gonesse), doch dat *luxuria* en *libido* begrippen zijn, en ik citeer, ‘die in de middeleeuwen veel minder exclusief verbonden zijn met seksualiteit dan voor ons’, is niet helemaal correct, zweemt zelfs een beetje naar verdraaiing van de feiten. Nicolas associeert *luxure* met *superfluite* (*accents* moet men erbij denken), waarmee hij bedoelt: overbodige, nutteloze zaken. *Luxure* hecht veel belang aan de *delectation* (het genot) van het ‘vlees’, en het verschil met *libido* is naar verluidt dat wie zich bezondigt aan dit laatste, het genot van het vlees voortdurend in zijn gedachten heeft, terwijl men in het geval van *luxure* die genotvolle dingen ook daadwerkelijk doet. Elke *luxurieux* is dus ook *libidineux*, maar niet elke *libidineux* is ook *luxurieux* (waarmee Nicolas inderdaad een punt heeft). *Luxure* nu is zowel schadelijk voor het lichaam als voor de ziel (en ik vertaal): ‘Zij schaadt zowel het lichaam als de ziel. Zij schaadt het lichaam omdat zij de

‘Ik had mijn bevindingen graag getoetst aan het promotieonderzoek van Anne Dubois naar de iconografie van *Faits et dits*, maar heb daarvoor van haar geen toestemming gekregen’. De handelseditie van dat proefschrift van Anne Dubois (verbonden aan de Université Catholique de Louvain) is in 2016 verschenen (het staat nochtans niet in de bibliografie van Van Dams proefschrift, verdedigd en gepubliceerd in 2020). Ik heb het vandaag bij Brepols besteld (125 euro, maar met transportkosten en BTW al gauw 145 euro alstublieft), arriveert over enkele dagen. Ongetwijfeld gaan we daar het antwoord vinden op de vraag waarom er bij dat verduivelde boek IX van Valerius/Nicolas soms een miniatuur staat met een als bordeel fungerende badstoof. Wordt vervolgd.

[explicit 25 januari 2021]